

פתיחה

**אודה ה' בכל לבב אשר זיכני לעסוק בפקודיו
לעיין בהבנת גדרי משפטיו אמת צדקו יחדיו.**

א. מובא במדרש רבה (דברים, עקב, פרשה ג, ז). וכן בילי"ש וירא סי' פג):

"כתיב 'ושמר ה' אלוך לך את הברית ואת החסד', אמר רבי שמעון בן חלפתא למה הדבר דומה, למלך שנשא מטרונא והכניסה לו שני אריסין (אבנים יקרות), אף המלך זקף לה כנגדן אריסין. איבדה מטרונא את שלה, אף המלך נטל את שלו. לאחר ימים עמדה מטרונא וקשטה עצמה והביאה שני אריסין, אף המלך הביא את שלו. אמר המלך, אלו ואלו יעשו עטרה וינתנו בראשה של מטרונא.

כך אתה מוצא באברהם, נתן לבניו שני אריסין, צדקה ומשפט, שנאמר (בראשית יח, יט) 'כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת בני ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט..', אף הקב"ה זקף להם כנגדן שני אריסין, חסד ורחמים, שנאמר (דברים ז, יב) 'ושמר ה' אלוך לך את הברית ואת החסד', ואומר 'ונתן לך רחמים ורחמך'. איבדו ישראל את שלהם, שנאמר (עמוס ה, ז) 'ההופכים ללענה משפט וצדקה לארץ הגיעו', אף הקב"ה נטל את שלו, שנאמר (ירמיה טז, ה) 'כי אם אספתי את שלומי מאת העם הזה ואת החסד ואת הרחמים'. עמדו וכשרו עצמם והביאו אותן שני אריסין, שנאמר (ישעיה א, כז) 'ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה', אף הקב"ה מביא את שלו, שנאמר (ישעיה נד, י) 'כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך ה' '. אמר אלו ואלו יעשו עטרה וינתנו בראשו, שנאמר (הושע ב, כא) 'וארשתיך לי לעולם וארשתיך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים'."

צדק ומשפט באתערותא דלתתא, מצד עם ישראל, וכנגד זה אתערותא דלעילא של חסד ורחמים משמיא, חובקים זרועות עולם. כבר בראשית התהוותו של עם ישראל לימד איתן דעת לבניו ובני ביתו לעשות צדקה ומשפט, ותמורת זה זכו צאצאיו, דור המדבר, להבטחה של הנהגה משמים במידות החסד והרחמים.

אולם בימי מקדש ראשון חל רפיון בשמירת הצדק והמשפט, ועל כך הוכיח עמוס הנביא שהם הופכים ללענה משפט, ובאר הרד"ק (עמוס שם): "כי המלכים והשופטים מטיח הדין ונושאים פני הגדולים במשפט... והנה הוא הפך, כי המשפט כאשר הוא על כנו הוא דבר ערב וטוב, וכשהוא מעוות הוא מר...". והוסיף המלבי"ם (שם) "שאי אפשר שיתקיימו ישראל, רק ע"י משפט וצדקה. שמשפט כולל המצוות שבין אדם לחבירו... והמשפט הוא מתהלך בארץ לשמור את החיים המדיניים, שיחיו

חיים מתוקים וערבים לשמור את הקיבוץ מעושק וגזל ושיחיו בנחת ושלוח. והם הופכים ללענה משפט...".

עקב זה ניבא ירמיה על הפסקת הנהגת חסדו ורחמיו, וכמבואר בדברי הרד"ק (ירמיה ד"ה כי אספתי שלומי מאת העם הזה) "השלום החסד והרחמים שהייתי נותן לעם הזה, לקחתי אותם מאתם ואספתי אותם אלי...".

לעתיד לבוא, במהרה בימינו, יבואו מידות הצדק והמשפט בעם ישראל לידי תיקונם, כנבואת ישעיה, ובזכות זו נגאל, וכפי שבאר המהר"י קרא (ישעיה שם):

"ציון במשפט תפדה, במשפט שיעשה, ושביה בצדקה, הם אותם שישובו אל ציון מן המקומות אשר נפוצו שמה. ובאיזה זכות הגלויות מתקבצות וחוזרות לציון, בשביל שישובו להיות אנשי אמת וצדקה¹".

כנגד זה, נזכה שמלכו של עולם ינהגנו בהנהגה נצחית של ארבעת המידות, צדק ומשפט, חסד ורחמים, כאמור בנבואת הושע - וארשתיך לי לעולם.. בצדק ומשפט חסד ורחמים. הנהגה זו תהיה "היהלום שבכתר", שיא ההתקשרות של עם ישראל עם הבוחר בעמו באהבה.

בדברים האמורים נראה שנפתח אשנב צר להבין דעת אנשי כנסת הגדולה שסידו בתפילת שמונה עשרה, בברכה האחת עשרה, "השיבה שופטנו כבראשונה.. ומלוך עלינו.. בחסד וברחמים ובצדק ובמשפט (נ"א וצדקנו במשפט). בא"ה מלך אוהב צדקה ומשפט".

בבאור הברכה, פירש הרש"ר הירש:

"גוף האומה היהודית חולה בגלות. הגשמת חוק ה', נשמת חיי האומה, זקוקה לשלטון הכלל. הגשמה זו זקוקה לאנשים עומדים בראש, החותרים על דגלם להחדיר בלבבם של בני האומה את האמת האלוקית ומשפטיו. היא זקוקה לאנשים המיעצים לרווחתו האמיתית. בגלות חסרה לעם ישראל הסמכות העליונה השופטת והמייצעת. חלקי העם המפוזרים בירכתי הארץ חשופים להשפעות המרחיקות מאמת היהדות וישעה. כאשר הם נגררים אחריהן מתחוללים מצבים המביאים יגון ואנחה ללב היהודי, והם אינם עומדים במבחן משפט ה'. אנו מייחלים לימים, ככתוב בישעיה א כו, בהם ישיב ה' אחרי שיבת ציון, שופטנו ויועצנו כבתחילה. בניהולם שוב נבריא ונעמיד ישותנו הכללית ורצוננו ללא סייג תחת מרות שמים. ובשל כך ימלוך ה' עלינו בחסד וברחמים ובל ירשיענו להבא במשפטו".

1. "ודע שבכל מקום שאתה מוצא צדקה אצל משפט, אותה צדקה אינה נתינת מעות אלא לשון דין, וכן 'לעשות צדקה ומשפט'...".

יש ליתן דעת על כך שבבקשה "ומלוך עלינו.." מזכירים את ארבעת המידות, צדק, משפט, חסד ורחמים, ואילו בברכה החותמת את הבקשה ("..מלך אוהב צדקה ומשפט") אין מזכירים אלא צדקה ומשפט.

ונראה שיסוד הדברים הוא על פי האמור במדרש דלעיל. הבקשה הכוללת את ארבעת המידות, מבטאת ציפיה ויחול לזכות לעידן "וארשתוך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים". כפי המבואר, לעתיד לבוא נוכח לזה לאחר שעם ישראל ישתלם במידות הצדק והמשפט. לכן הברכה היא על "מלך אוהב צדקה ומשפט", אשר בזכות אהבה זו יזכו עם ישראל להנהגה שמימית של צדק ומשפט, חסד ורחמים.

ב. רבי ישראל סלנטר, אבי תנועת המוסר, התייחס ב'אגרת המוסר' ליחס השונה בקרב שלומי אמוני ישראל בין מצוות שבין אדם למקום לבין מצוות שבין אדם לחבירו, והציע עיצה לפתור בעיה זו, וזה לשונו:

"..כדומה, במחוזותינו אלו, תהלה לאל, איסורי נבילות וטריפות ודומיהם מוטבעים הנפשות הישראל, עד אשר לא יצטרך שום איש לאכוף טבעו ותאותו להתרחק מהם, כי המה לו לזרא. הלא לא יעלה חלילה על לב שום אחד ממוכרי בשר כשר להתרפות מלדרוש אצל מורה צדק במוצאו שום דבר שיש בו חשש טריפות באיברים הפנימיים, עם היות לו לפעמים בענין כזה הפסד מרובה ואין יודע בו זולתו. מורא שמים עליו בטבעו והרגלו, חלילה לו מרשע, להכשיל את ישראל. ואולם בעוונותינו הרבים, במשא ומתן הוא בהיפך. רוב בני אדם לא ידרשו על חשש גזל ועושק מעצמם טרם יתבענו חבירו, ומהם אשר גם אחר התביעה יעשה תחבולות מרמה או יעזו. והלא בתורה הכל שווה, זה לא תעשה וזה לא תעשה, כפי ענין התורה ומשפטיה, "ובשר בשדה טריפה לא תאכלו", "לא תאכל כל נבילה", או "לא תעשוק את רעך ולא תגזול" ודומיהם. וכמו שהוטבע הנפש הישראלי שכל מיני טריפות שווים אצלו וכל אשר יורה המורה כי הוא טריפה, מרוחק אצלו וכתורה יעשו, כן בממון, הלא כל מה שעל פי התורה שייך לחבירו, הוי גזל ועובר ב"לא תגזול". ואנחנו רואים בעוונותינו הרבים, אפילו הלומדים, וכמעט גם היראים, אינם נוהרים כראות בלא תעשה הלזו, אשר יום הכפורים וגם המיתה אינם מכפרין עליה. אכן אם ישים האדם לבו ונפשו ללמוד הלכות השייכות לממון בעיון, גמרא ופוסקים איש לפי ערכו, ובפרט אם המרכז יהיה על תכונת איסור והיתר, לידע איך להשתמר מגזל (אף אם לא יקיים בתחילה, כי התאוה רבה בזה וגם רחוק הדבר מהרגל המדיני), מה רב כוחה להשריש לאט לאט קנין רב בנפש, עד אשר יהיה שווה בעיניו שאלות איסור והיתר ושאלות השייכים לממון".

בעקבות דבריו של רבי ישראל סלנטר, השרירים וקיימים גם לדורנו, ניסיתי לשייך עיוני בבירור גדרי המקח במקרים בהם קיים ספק ביחס לקיומו מחמת שנמצא בו פגם, ובמסגרת מכך. מקרים כגון אלו הם מהמצויים ביותר בשוק מידי יום ביומו, וגוררים בעקבותיהם תרעומות ועוגמת נפש עקב המצב בו כל דאלים ביכולת ההתנצחות - גבר. ודא עקא, גם כאשר הצדדים אמונים עלי אדני ההלכה במישורים אחרים, טרם זכינו לזה שבמירב המקרים בהם נקנו מוצרים פגומים, יבקשו את הצדק אצל מורה הוראה שידריכם על פי דרכה של תורה. לכן בנוסף לתועלת הצומחת מבירור הנידונים הפרטיים שהועלו, יש גם תועלת בהחדרת הערך הנעלה של דרישת משפטי התורה בקרב הציבור הרחב.

וזאת למודעי, מטרת החיבור היא להעלות את הצדדים שנראה לדון כדרכה של תורה בנושאים שהועלו, וכן להציע את המסקנות שהגענו אליהם. תפילתנו וכמיהתנו שנוזכה להשתית את כל עניני המסחר היום-יומיים על אדני ההלכה הצרופה, ושיהיה משאנו ומתננו באמונה.

ג. כאן המקום להודות לאכסניה של תורה, מכון כת"ר, שבמסגרתו נכתב החיבור, ולנשיא המכון, הגאון רבי זלמן נחמיה גולדברג שליט"א, אשר עבר על רובו של החיבור וכתב קונטרס הערות. הערותיו היקרות, בחלקם הגדול הובאו בספר, ויש מקומות שעקב הערותיו תוקנו ושונו הגדרות והסברים הנמצאים בחיבור.

חובת הבעת תודה מיוחדת לעומדים בראש המכון. למנהל המכון, הרב יצחק בזק, שעודדני והמריצני במשך כל שלבי כתיבת החיבור, ולמרכז המחקרים, הרב שלמה אישון, אשר הקדיש שעות רבות לקריאת החיבור ולדון בענינים הנידונים בו, וכיד ה' הטובה עליו ביקר, העיר, האיר והעלה סברות המשוקעים בגוף החיבור.

כמו כן אודה לידידי, רב נתן מוסמן, אשר ידיעתו וכשרונו ברזי המסחר סייעוני רבות. חלק נכבד מהנידונים המעשיים נכתב לאחר שליבנתי עמו את הדברים לאור המקורות ההלכתיים ולפי המציאות בשטח.

הוקרה לרעייתי, מינדי, המתמסרת לגידול ילדינו נ"י על ברכי התורה והיראה, ומסירה מעלי את עול הבית למען אוכל להקדיש עתות לתורה.

אסיים בתפלה לבורא עולם, כשם שעזרתני לכתוב חיבור זה כן תעזרני לעלות ולהתעלות בלימוד התורה, ללמוד וללמד לשמור לעשות ולקיים.

יעקב הילדסהיים

טבת תש"ס

מודיעין עילית

מבוא

חשיבות ידיעת קיום המקח או ביטולו

נאמר בספר ויקרא (כ"ה יד): "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו". ודרשו בספרא: "אל תונו איש את אחיו - זו אונאת ממון. יכול זו אונאת דברים, כשהוא אומר 'לא תונו איש את עמיתו', הרי אונאת דברים אמורה, הא מה אני מקיים 'לא תונו איש את אחיו' - זו אונאת ממון".

בהקשר לזה כתב בספר החינוך במצוה של"ו, מצות עשית דין בין לוקח ומוכר:

"שנדין בדין מקח וממכר כענין שצותה התורה עליו. כלומר, שיש צדדין שתתקיים המכירה בין המוכר ללוקח, ויש צדדין שאין לה קיום, והוא חובה עלינו לדון ביניהם כמצות התורה.

ואף על פי שבאו מצות אחרות על זה כמו שכתבנו בפרשת משפטים (מצוה נח), שנצטוינו לדון בין טוען ונטען ובין מזיק וניזק וכיוצא בזה, וכל מקח וממכר בכלל טוען ונטען הוא, אף על פי כן באה המצוה על ענין המקח והממכר מיוחדת, מפני שהוא דבר תמידי אל הבריות, שאי אפשר לבני אדם לחיות אפילו יום אחד זולתו, ועל זה נאמרה פרשת 'וכי תמכרו וגו'".

למדים אנו מדבריו על גודל חשיבות ידיעת גדרי קיום המקח על מנת שנדון בזה על פי דיני התורה. לאור זאת באנו לדון בחיבור זה בגדרי ביטול המקח או קיומו במקרים בהם נמצא פגם במוצר או שנמצא שהמוצר שהתקבל שונה מהמוצר עליו דובר בשעת העיסקה.

כידוע, המסחר המתנהל בימינו שונה מזה שהיה בזמן חז"ל, הן מבחינת הקנינים הנהוגים והן מבחינת המוצרים הנקנים, אולם גדרי קיום המקח וביטולו כפי שהורנו חז"ל, שרירים וקיימים בכל הזמנים, לכל אופני המסחר ולכל סוגי המוצרים. על כן ניסינו בחיבור זה ליישם את העקרונות העולות מסוגיות הש"ס ומדברי הפוסקים לגבי זמנינו.

וזאת למודעי, שאף על פי שהחיבור נכתב באופן של הצגת בעיה, דיון ומסקנה, בודאי לא התיימרת בזה לקבוע הלכה למעשה, הן מצד עומק הנושאים הנדונים, הדורש בינה רחבה לדמות מילתא למילתא לאמיתה של תורה, והן מחמת קוצר הידיעה בדיני ממונות שהם כמעין המתגבר. מטרת החיבור היא להעלות את

הצדדים שנראה לדון כדרכה של תורה בנושאים שהועלו, וכן להציע את המסקנות שהגענו אליהם, מתוך ידיעה מוקדמת שאין זה סוף פסוק, ובודאי יש מקום לסתור חלק מהדברים או להוסיף על הנדבך שניסינו לבנות בחיבור זה. תפילתינו וכמיהתינו שנזכה להשתית את כל עניני המסחר היום-יומיים על אדני ההלכה הצרופה, ושיהיה משאנו ומתננו באמונה.

סקירה כללית ביחס להלכה האוסרת מכירת מוצר פגום, מובאת בפירושו של הרש"ר הירש על הפסוק "אל תונו איש את אחיו" (ויקרא כה יג), וז"ל:

"אונאת אדם במסחר היא ניצול חוסר ידיעתו על מנת לקפחו, וההלכה מבדילה בין אונאה ביחס לגופו של החפץ לבין אונאה ביחס לערכו. אונאה מהסוג הראשון היא אונאה אובייקטיבית, היא כוללת כל צמצום בטיבו של החפץ מבחינה כמותית או איכותית. היא כוללת אפוא גם הערכה לא נכונה של המידה, המשקל או המנין.

אונאה מהסוג השני כוללת כל קיפוח במחיר. היא הקרויה בהלכה 'אונאה' סתם, במשמעותה המצומצמת של המילה. איסור אונאה מתייחס לכל סוג של קיפוח, ואונאה אסורה בשיעור כל שהוא ובכל חפץ מכל מין. דין אחר נאמר על תוצאות האונאה ביחס לתוקף המקח וביחס לזכות לדרוש פיצוי. כאן יש להבדיל בין הסוגים והחפצים השונים.

אונאה מהסוג הראשון - האונאה ביחס לגופו של החפץ - מביאה לידי ביטול המקח בכל מקרה ובכל חפץ, או על כל פנים היא מזכה את המקופח לדרוש פיצוי, "כל דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין אפילו פחות מכדי אונאה חוזר".

האונאה מהסוג השני מתייחסת כאמור למחיר, והיא יכולה להיות לרעת הקונה או לרעת המוכר. וכאן יש להבדיל בין שלוש דרגות, מחילה, קניה וחזרת אונאה..."